

Hij die ons allen zonder dwaling verlichtte

Boekepigrammen in de Byzantijnse manuscripten van
Pseudo-Dionysius de Areopagiet¹

Sien DE GROOT

Abstract

This article offers an overview of the book epigrams in the manuscripts of Ps.-Dionysius the Areopagite. It explores which epigrams regularly occur in these manuscripts and which ones are rather exceptional, with special attention to the relationship between the poems and the main texts of the *Corpus Areopagiticum*. Equally, it argues for the importance of studying the epigrams within their manuscript context. As such, the findings are connected to and supported by the methodology of the so-called *New or Material Philology*. Lastly, the article offers incentives to study the reception of Ps.-Dionysius through the book epigrams preserved next to the very texts.

BOEKEPIGRAMMEN: EEN KORTE INTRODUCTIE

Het boekepigram is een typisch Byzantijns genre. Het combineert de voorliefde van Byzantijnen om objecten te voorzien van metrische verzen² met de uitgesproken boekcultuur van deze periode.³ Een boek was niet alleen een medium om tekst over te dragen, maar ook een waardevol bezit en daarom evenzeer de moeite waard om met verzen te worden beschreven als fresco's, juwelen of zelfs gebouwen. Verzen die aangebracht werden op manuscripten, noemt men boekepigrammen, door Marc Lauxtermann gedefinieerd als '[...] *poems that are intimately related to the production of literary texts and manuscripts*'.⁴ Hoewel Lauxtermanns definitie ruimte laat voor interpretatie, benadrukt ze het inherent materiële karakter van deze teksten. Gedichten kunnen pas tot het genre gerekend worden als ze een zekere relatie hebben met het manuscript op zich, of met de hoofdteksten die erin opgenomen zijn.

¹ Dit onderzoek is tot stand gekomen dankzij financiering van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek (FWO), in samenwerking met het *Database of Byzantine Book Epigrams*-project (UGent). Speciale dank gaat uit naar Prof. dr. Marc De Groote en Julie Boeten voor hun commentaar en suggesties bij dit artikel.

² Zie bijvoorbeeld de vier volumes verschenen in de reeks *Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung* (uitgegeven door W. Hördner, A. Rhoby en A. Paul), die getuigen van een wijdverspreid gebruik om objecten te voorzien van verzen.

³ Bernard-Demoen 2017.

⁴ Lauxtermann 2003, 197.

Deze epigrammen bevinden zich met andere woorden op de grens tussen de tekst en de buitenwereld. Ze bemiddelen tussen de hoofdtekst van het manuscript enerzijds en de lezer anderzijds, en vervullen in die zin een functie gelijkaardig aan parateksten in de definitie van Gérard Genette, die deze teksten ook wel ‘drempels’ noemt.⁵ In het geval van boekepigrammen is dat liminale aspect vrij letterlijk te nemen: de overgrote meerderheid van de epigrammen bevindt zich op een grenspositie in het manuscript, dus bij het begin of einde van een tekst, of van het handschrift *an sich*. Boekepigrammen onderscheiden zich van andere parateksten doordat ze in metrum geschreven zijn.

Griekse boekepigrammen uit de Byzantijnse periode (500-1500) worden verzameld in de *Database of Byzantine Book Epigrams*, een project van de Universiteit Gent.⁶ Op basis hiervan zijn diverse inleidende artikels over het genre verschenen.⁷ Op de algemene kenmerken ervan zal ik hier niet dieper ingaan: graag verwijs ik hiervoor naar het artikel van Renaat Meesters in *Handelingen* (2016), waarin hij de verschillende functies en genres van boekepigrammen uitgebreid bespreekt.

BOEKEPIGRAMMEN EN MATERIAL PHILOLOGY

Onderzoek naar boekepigrammen kan gesitueerd worden binnen het methodologische kader van de zogenaamde *material philology*, voor het eerst onder die naam besproken in een speciale uitgave van het tijdschrift *Speculum* (1990). De *new of material philology* wil terugkeren naar de middeleeuwse roots van het filologische onderzoek, die ongetwijfeld in het manuscript liggen. Aanhangers van de stroming roepen ertoe op een manuscript en een manuscript-folio te beschouwen als het werk van verschillende ambachtslieden, ieder met een eigen sociale positie en visie.⁸ Het folio wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van ‘*different systems of representation*,’⁹ zoals tekst, decoratie en notities, die met elkaar concurreren en interageren. Waar de oude filologie voornamelijk aandacht besteedde aan het reconstrueren van het abstracte ‘werk’, richt de nieuwe filologie zich eerder op het ‘artefact’. Met andere woorden: literatuur kan niet los van haar materiële drager gezien worden, voor middeleeuwse literatuur het manuscript.¹⁰

Deze noties zijn interessant voor de studie van boekepigrammen, omdat ze ons toestaan de epigrammen als een volwaardig element van het manuscript te

⁵ Genette 1987, *passim*, maar meest uitgesproken 7-8.

⁶ <http://www.dbbe.ugent.be/>. De database bevat op heden (oktober 2018) 9788 unieke manuscriptteksten.

⁷ Zie bijvoorbeeld Bentein et al. 2009; Bentein et al. 2010; Demoen 2013; Meesters 2016; Bernard-Demoen 2017. Verdere bibliografie kan gevonden worden op de *About*-pagina van de *Database of Byzantine Book Epigrams* (<http://www.dbbe.ugent.be/about>).

⁸ Nichols 1990, 7

⁹ Nichols 1990, 7.

¹⁰ Driscoll 2010, 90. Driscoll onderscheidt het werk, de tekst en het artefact (93-95).

beschouwen en niet enkel als een afgeleid product van de hoofdtekst. Deze epigrammen zijn immers, meer nog dan andere teksten, nauw verbonden met het handschrift als materieel object. Hun functie wordt hierdoor volledig bepaald: een tekst is pas een boekepigram als het een inscriptionele functie heeft, of met andere woorden neergeschreven is op het manuscript waarmee het te maken heeft.

Dat betekent dat één en dezelfde tekst, afhankelijk van zijn drager, al dan niet een boekepigram kan zijn. Dit heeft verschillende implicaties. In de eerste plaats kan het gebeuren dat gedichten die oorspronkelijk als boekepigram geschreven werden, wegens hun literaire kwaliteiten opgenomen zijn in literaire anthologieën. Anderzijds is het mogelijk dat gedichten die oorspronkelijk zuiver literair bedoeld waren, om een of andere reden geherinterpreteerd werden als boekepigram. Van beide categorieën zullen we verder in het artikel een voorbeeld bespreken.

Bovendien is het belangrijk om in kaart te brengen hoe de epigrammen zich verhouden tot de rest van het manuscript, dus de hoofdteksten, de andere parateksten, maar evengoed de illuminaties en overige decoratie. Zo is bijvoorbeeld de vraag of een boekepigram al dan niet in een ander kleur inkt geschreven is dan de hoofdtekst, niet zonder betekenis: het bepaalt hoezeer een epigram als blikvanger fungeert op een pagina. We moeten er rekening mee houden dat epigram en hoofdtekst elkaar wederzijds beïnvloeden. Een lezer die eerst een tekst-gerelateerd boekepigram gelezen heeft, zal de hoofdtekst op een andere manier lezen dan iemand die dat niet gedaan heeft.

In de rest van dit artikel bekijken we een *case study*, namelijk de boekepigrammen in de manuscripten van Ps.-Dionysius de Areopagiet. Na een korte introductie op het corpus bestuderen we eerst hoe de epigrammen normaal verdeeld zijn over de manuscripten. Vervolgens richten we ons op meer uitzonderlijke gevallen.

PSEUDO-DIONYSIUS DE AREOPAGIET: EEN DUISTER FIGUUR

Uit de vroeg-Byzantijnse periode is ons een mysterieus corpus van Griekse teksten overgeleverd op naam van de Bijbelse figuur Dionysius de Areopagiet. Het bestaat uit vier theologische traktaten¹¹ en tien brieven, geadresseerd aan verschillende Bijbelse figuren. Dionysius kennen we uit het Bijbelboek *Han-*

¹¹ Meestal wordt naar deze teksten verwezen met hun Latijnse titel. De respectievelijke titels luiden *De Caelesti Hierarchia*, *De Ecclesiastica Hierarchia*, *De Divinis Nominibus* en *De Mystica Theologia*. Ps.-Dionysius beweert eveneens auteur te zijn van een zevental andere werken, waarnaar hij in de overgeleverde traktaten terugverwijst (zie bijvoorbeeld *DCH* XII.4, met verwijzing naar een werk *Over de goddelijke hymnen*; en *DCH* XV.6, waar gerefereerd wordt aan een werk *Over de symbolische goddelijke woorden*). Behalve deze verwijzingen is hier echter geen spoor van overgebleven. Door de meeste moderne auteurs wordt dan ook aangenomen dat deze teksten nooit geschreven zijn (Louth 2016, 26-27).

delingen.¹² Daar wordt beschreven hoe hij zich na een speech van Paulus op de Areopagus-berg tot het Christendom bekeerde. Ook Eusebius vermeldt de Areopagiet in zijn *Kerkgeschiedenis* als de eerste bisschop van Athene.¹³ In de Byzantijnse periode werd zonder veel twijfel aangenomen dat het zogenaamde *Corpus Areopagiticum* inderdaad van de hand van Dionysius was. Modern onderzoek¹⁴ heeft echter overtuigend aangetoond dat de teksten gedateerd moeten worden rond de overgang van de vijfde naar de zesde eeuw. De werkelijke auteur is onbekend, maar consensus heerst dat hij in Syrië te situeren is.

Het corpus kende in de middeleeuwen een vrij grote populariteit. Vrij snel na het verschijnen werd het vertaald in het Syrisch; later volgde ook een Latijnse vertaling. In het Grieks zijn ons 141 corpus-handschriften bekend, of, met andere woorden, manuscripten waarin alle teksten van het corpus zijn opgenomen.¹⁵ Daarnaast werd vaak geciteerd uit de werken van Ps.-Dionysius in verzamelhandschriften. In dit artikel zijn het echter de corpus-handschriften die ons interesseren.

Al in de vroegste manuscripten die ons bekend zijn, komen de teksten niet in een 'naakte' vorm voor, maar zijn ze omgeven door paratextueel materiaal, dat overigens doorheen de volledige overleveringsgeschiedenis vrij stabiel blijft.¹⁶ Bijgevolg is de eerste fase van de ontstaansgeschiedenis, namelijk die waarin de teksten zonder commentaar bestonden, voor ons niet meer toegankelijk: al in onze oudste manuscripten hebben we te maken met een corpus dat een zekere mate aan redactie en annotatie ondergaan heeft. De manuscripten bieden vooreerst een proloog, toegeschreven aan Maximus Confessor, die een overzicht van het leven van Dionysius geeft. Daarop volgen enkele inleidende scholia over de werken van Dionysius die verloren gegaan zijn (of: die nooit bestaan hebben: zie voetnoot 11) en een lexicon van specifieke woorden die door Ps.-Dionysius gebruikt worden. Rondom de hoofdteksten treffen we verklarende scholia aan die toegeschreven worden aan Maximus Confessor of Johannes van Scythopolis. Daarnaast zijn er ook structurerende parateksten te vinden in het corpus, zoals titels en inhoudstafels.

¹² Τινὲς δὲ ἄνδρες κολληθέντες αὐτῷ (sc. Παύλῳ) ἐπίστευσαν, ἐν οἷς καὶ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης καὶ γυνὴ ὀνόματι Δάμαρις καὶ ἕτεροι σὺν αὐτοῖς (*Hand.* 17:34).

¹³ Ἐπὶ τούτοις καὶ τὸν Ἀρεοπαγίτην ἐκείνον, Διονύσιος ὄνομα αὐτῷ, ὃν ἐν ταῖς Πράξεσι μετὰ τὴν ἐν Ἀρείῳ πάγῳ πρὸς Ἀθηναίους Παύλου δημηγορίαν πρῶτον πιστεῦσαι ἀνέγραψεν ὁ Λουκάς, τῆς ἐν Ἀθήναις ἐκκλησίας πρῶτον ἐπίσκοπον ἀρχαίων τῆς ἕτερος Διονύσιος, τῆς Κορινθίων παροικίας ποιμὴν, γεγονέναι ἱστορεῖ (Eusebius, *HE* III.4.10-11).

¹⁴ Twijfels bestonden al in de renaissance, maar onderzoek naar de kwestie begon in de 19de eeuw. Pioniers op dit vlak waren Johann Georg Engelhardt, Josef Stiglmayr en Hugo Koch, die artikels schreven over hoe de auteur van het *Corpus Areopagiticum* respectievelijk Plotinus en Proclus als bron gebruikt heeft en dus noodzakelijkerwijze na deze auteurs geleefd moet hebben. Later werd de datering verder verfijnd, enerzijds op basis van de liturgische gebruiken die Ps.-Dionysius beschrijft, anderzijds op basis van citaten van de teksten bij latere auteurs. Zie Rorem-Lamoreaux 1998, 9-11, die argumenteren dat de werken ruwweg tussen 485 en 528 geschreven moeten zijn. De auteurs pleiten zelf voor een compositiedatum in de 6de eeuw.

¹⁵ Suchla 1990, 14-33.

¹⁶ Zie ook Suchla 1990, 36-37, die opmerkt dat een dergelijke corpus-vorming voor patristische literatuur niet ongewoon is.

BOEKEPIGRAMMEN IN DE MANUSCRIPTEN VAN PS.-DIONYSIUS

Binnen het geheel van parateksten nemen boekepigrammen een bijzondere plaats in. Zoals hoger opgemerkt onderscheiden ze zich van andere parateksten doordat ze in metrum geschreven zijn. In het vervolg van dit artikel bestuderen we deze teksten, met oog voor hun functie binnen de manuscripten en hun relatie met andere teksten van het corpus.

Een typisch manuscript

De Griekse manuscripten van Ps.-Dionysius zijn groot in aantal en bieden dus een representatief beeld van het voorkomen van boekepigrammen in Byzantijnse handschriften. Als we kijken naar de verdeling van boekepigrammen in de manuscripten van Ps.-Dionysius, kunnen we een onderscheid maken tussen de normale situatie en een aantal uitzonderlijke gevallen.

Laten we beginnen met de normale situatie. Aan het begin van een manuscript vinden we vaak ‘laudatory’ of ‘dedicatory’ epigrammen die respectievelijk de auteur of de patroon van een handschrift eren.¹⁷ De logica van het manuscript vereist vervolgens dat epigrammen die nauw verbonden zijn met één bepaalde tekst, bij het begin of het einde van die tekst staan. De epigrammen die eerder te maken hebben met de productie van het manuscript (bijvoorbeeld de colofon-epigrammen, die over het beëindigen van een manuscript gaan), bevinden zich doorgaans op het einde van het handschrift.

Lofepigrammen of auteur-gerelateerde epigrammen

Een lofepigram dat zich regelmatig aan het begin van een manuscript bevindt, is het volgende gedicht, geschreven door Christophorus Mitylenaeus:¹⁸

(1) Εἰς τὸν ἅγιον Διονύσιον ἔν<εκεν – c. 32>

- 1 Ἐγώ, Διονύσιε, τολμῶ καὶ λέγειν
 ὡς οὐκ ἐπλάσθης ἐν γυναικὸς κοιλία,
 ἀλλ’ ἀγγέλοις μάλιστα συντεταγμένος
 ἄνωθεν ἦλθες ἐκ πόλου, φύσις ξένη,
 5 βροτοῖς ἀπαγγέλλουσα πάντα πρὸς μέρος
 τὰ τῶν αὐλῶν ταγμάτων ὅπως ἔχοι.
 οὕτω γινώσκεις τὰς αὐλῶν οὐσίας·
 οὕτω θεωρεῖς ἐνθέους θεωρίας·
 οὕτω φανεροῖς τὰς φύσεις τῶν ἀγγέλων·
 10 οὕτω – τὸ μείζον – ἄγγελος σὺ τὴν φύσιν.

¹⁷ Zie Meesters 2016, 173-176 voor een verdere verklaring van de terminologie.

¹⁸ De Grootte (ed.) 2012, 80 (n. 86).

“On Saint Dionysios because of...”¹⁹

I am so bold, Dionysios, as to say
 that you were not born from a woman’s womb,
 but that you had a place among the angels
 and came down from heaven, an alien nature,
 to proclaim to mortals in every detail
 the immaterial ranks, the nature of each.
 This is how you know the immaterial beings;
 this is how you contemplate divine contemplations;
 this is how you reveal the natures of the angels;
 this is how, above all, you too are an angel.”

Dit gedicht komt, voor zover bekend, in vier Byzantijnse manuscripten van Ps.-Dionysius voor als boekepigram.²⁰ Het is een typisch voorbeeld van een *laudatory* of auteur-gerelateerd epigram, dat de auteur en zijn geschriften prijst, zonder strikt met één tekst verbonden te zijn. Typerend voor het genre is bovendien dat de auteur in de tweede persoon aangesproken wordt. Ten opzichte van andere boekepigrammen is dit gedicht eerder uitzonderlijk, in die zin dat de auteur ervan een bekende dichter is, namelijk Christophorus Mitylenaeus; in de meerderheid van de gevallen zijn boekepigrammen ons immers anoniem overgeleverd. Bijgevolg komt het gedicht niet enkel als boekepigram bij de teksten van Ps.-Dionysius voor, maar eveneens in collecties met gedichten van de *Versus varii* van Christophorus, waar het niet als boekepigram fungeert.²¹

In de corpus-handschriften van Ps.-Dionysius bevindt dit epigram zich aan het begin, nog vóór de hoofdtaksten of de inleidende proza-parateksten. Het epigram scheidt meteen een bepaald beeld van Ps.-Dionysius: hij is niet slechts een auteur, maar ook een ἄγγελος [...] τὴν φύσιν (een engel van nature). Dionysius is dus een intermediair tussen hemel en aarde. De nadruk op de verklaring van hemelse wezens en engelen toont aan dat Christophorus zijn inspiratie voor dit gedicht voornamelijk in het traktaat *De Caelesti Hierarchia* gezocht heeft.²²

Een cyclus van tekst-gerelateerde epigrammen

Van een andere aard zijn de tekst-gerelateerde epigrammen. Elk werk van het corpus is verbonden met één specifiek boekepigram (de *Brieven* gelden daar-

¹⁹ Vertaling geciteerd uit Bernard – Livanos, 2018, 173-175.

²⁰ Zie <http://www.dbbe.ugent.be/typ/1238>. Laatst geraadpleegd op 3/08/2018.

²¹ Het belangrijkste manuscript hiervan is de 13de-eeuwse codex bewaard in Grottaferrata, *Bibl. della Badia greca*, Z. α. XXIX (De Groote 2012, XXVII-XXVIII).

²² Zie ook Bernard – Livanos 2018, 550-551.

bij als één werk). Samen met een aantal andere, minder stabiele gedichten (zie verder) vormen deze epigrammen een duidelijk afgelijnde cyclus. Al deze gedichten zijn geschreven in dactylische hexameters en zeer kort (2-4 verzen). Vijf ervan waren al opgenomen in de *Patrologia Graeca*-editie²³ van het *Corpus Areopagiticum*, maar Vilhelm Lundström signaleerde nog andere epigrammen en besprak in totaal 10 gevallen.²⁴ Op basis van verder onderzoek van de manuscripten kunnen we stellen dat de cyclus uit 11 verschillende ‘types’ van epigrammen bestaat. Hoewel het duidelijk is dat deze epigrammen samen horen, bestaat er over het auteurschap ervan geen duidelijkheid.

Als voorbeeld van een vast, tekst-gerelateerd epigram citeer ik het gedicht bij het werk *De Ecclesiastica Hierarchia*, waarin Ps.-Dionysius de werking van de kerkelijke hiërarchie bespreekt. Het traktaat gaat over de handelingen van de hiërarch tijdens verschillende rituelen in de Kerk.

(2) Σύμβολα θεσπεσίων ἱερῶν ἔνοειδέι μύθῳ
εἰς ἑνικὴν ἀνέλυσας ἑνὸς φάεος μίαν αἴγλην.²⁵

“De symbolen van de goddelijke priesters heb je met een enkelvoudig woord

In de ene, eenvormige straling van het ene licht opgelost.”²⁶

Zowel op het vlak van inhoud als op dat van inbedding in het manuscript verschilt dit korte epigram duidelijk van het vorige voorbeeld: het vat in zeer gebalde vorm samen waar het traktaat *De Ecclesiastica Hierarchia* over gaat, met name hoe Ps.-Dionysius de opeenvolgende handelingen van religieuze rituelen interpreteert als symbolen voor het Ene, goddelijke. De woordenschat grijpt sterk terug op de hoofdtekst, waar de nadruk eveneens ligt op het idee van eenheid: Ps.-Dionysius verkondigt in zijn werken dat de veelheid die we op aarde waarnemen een afspiegeling is van het Ene.²⁷ Vormen van woorden als ἔνοειδής (*eenvormig*), εἷς (*één*) en ἑνικός (*enkelvoudig, individueel*) keren dus vaak terug en gaan in oorsprong terug op het neoplatonische gedachtengoed van Plotinus en Proclus. Het is, kortom, duidelijk dat het epigram specifiek voor dit traktaat geschreven is en er bijgevolg nauw mee verbonden is. Het komt dan ook in de overgrote meerderheid van de corpus-handschriften bij het traktaat voor.

²³ PG 3, 116-117.

²⁴ Lundström 1900, 140-142.

²⁵ DBBE type 462 (<http://www.dbbe.ugent.be/typ/462>). Laatst geraadpleegd op 18/01/2018.

²⁶ Tenzij anders vermeld, citeer ik eigen vertalingen.

²⁷ Zie bijvoorbeeld DEH III.13, waar de auteur beschrijft hoe Christus door zijn menswording tegelijk uit eenheid veelheid geworden is.

Dat geldt ook voor vier andere epigrammen²⁸ van de cyclus. In de grote meerderheid van de gevallen vinden we deze gedichten in de directe omgeving van het werk waarbij ze horen. Meestal gaan ze aan de tekst vooraf en vormen ze een kort statement dat de lezer een idee geeft waarover de tekst zal gaan. Ze bieden, met andere woorden, een in metrum gestelde korte inhoud op het werk en ze bezitten hier een *structureerende functie*,²⁹ die ze delen met bijvoorbeeld titels en inhoudstafels. Vaak wordt die gelijkenis (letterlijk) verder in de verf gezet doordat ze in dezelfde kleur inkt geschreven zijn als die andere structureerende parateksten.

In een minderheid van de manuscripten is de positie van de tekst-gerelateerde epigrammen anders. Het vaste epigram komt net na het einde van de hoofdttekst. Dat geeft de gedichten een andere functie. Eerder dan de lezer op voorhand een (zeer) korte inhoud van het werk te bieden, vormt het epigram hier een kleine samenvatting van de tekst waarop het volgt.

De manuscripttraditie toont aan dat de vijf epigrammen nauw verbonden zijn met het *corpus Areopagiticum* als geheel. Ze komen in quasi alle overgeleverde corpushandschriften voor, al moet opgemerkt worden dat het epigram bij de *Brieven* minder trouw gekopieerd werd dan de andere vier. Vaak gaat dat gepaard met een algehele vermindering in de aandacht die in het manuscript besteed wordt aan decoratie en andere extra's. De *Brieven* komen aan het einde van het corpus, waar scriba's minder geneigd blijken om versierde initialen, sierbogen en gekleurde inkt te gebruiken. Het feit dat ook het vaste epigram hier ontbreekt, terwijl titels en inhoudstafels wél nog steeds gekopieerd werden, schijnt erop te wijzen dat deze boekepigrammen niet enkel een structureerende functie hadden, maar ook als een vorm van decoratie ingezet werden.

Een prachtvoorbeeld van deze decoratieve functie bieden de manuscriptvolumes *Flor. Plut.* 13, dextr. 1-3.³⁰ Dit 13de-eeuwse handschrift bevat een Latijnse vertaling van de werken van Ps.-Dionysius. Wat dit manuscript bijzonder interessant maakt, is het feit dat vier van de hoger beschreven hexameter-epigrammen mee gekopieerd werden. In tegenstelling tot wat men zou ver-

²⁸ Met name de volgende: DBBE type 6 (<http://www.dbbe.ugent.be/typ/6>, inc. Ἀγγελικῆς σοφίης ἀμαρύγματα πολλὰ κηρήσας – soms met ἀγγελικῶν γραφίδων als variant voor de eerste twee woorden): verbonden met *De Caelesti Hierarchia*; DBBE type 51 (<http://www.dbbe.ugent.be/typ/51>, inc. Εἰς νόον αἰγλήεντα θεόγραφα χεῖλεα βήσας): verbonden met *De Divinis Nominibus*; DBBE type 90 (<http://www.dbbe.ugent.be/typ/90>, inc. Καὶ νόον αἰγλήεντα λίπες καὶ γῶσιν ἐόντων): verbonden met *De Mystica Theologia* en DBBE type 48 (<http://www.dbbe.ugent.be/typ/48>, inc. Εἰς γνόφον αἰγλήεντα μολῶν ἐνοειδέος ἀρχῆς): verbonden met de *Brieven*. Alle types laatst geraadpleegd op 18/01/2018.

²⁹ Zie Meesters 2016, 175: 'Wat de DBBE text-related epigrams noemt, zouden we nog het best kunnen omschrijven als structureerende boekepigrammen. Het zijn epigrammen die structuur bieden aan de lezer door informatie te geven over wat gaat komen of wat voorbij is.'

³⁰ Zie Lundström 1900, 143-145. Het manuscript is online beschikbaar: <http://teca.bmlonline.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=TECA0001335579&keywords=Dionysius%20Areopagita#page/1/mode/1up>. Laatst geraadpleegd op 18/01/2018. De drie volumes zijn door één hand geschreven en vormen samen een volledige versie van het corpus.

wachten, zijn de epigrammen echter *niet* mee vertaald: ze zijn eenvoudigweg bewaard in het Grieks, zij het getranslitteerd in Latijnse letters. De gedichten zijn neergepend in sierletters, afwisselend in rode en blauwe inkt. Ze worden telkens gevolgd door een Latijnse parafrase en een verklarend scholion. Het feit dat extra verklaring en vertaling als nodig werden aangevoeld door de samensteller van het manuscript, wijst erop dat het doelpubliek vermoedelijk niet in staat was om de Griekse epigrammen te begrijpen. Toch was de visuele aanwezigheid van het epigram in de (Griekse) voorloper van dit manuscript belangrijk en sterk genoeg om de tekst over te nemen. Dit indiceert dat de functie van de epigrammen doorheen de tijd veranderd was: de inhoud van de tekst ruimt deels plaats voor de zuiver visuele, structurerende functie. Visueel *hoort* de hoofdtekst voorafgegaan te zijn door een epigram, en die nood was zo sterk dat zelfs een voor de lezer niet te begrijpen tekst mee gekopieerd werd.

Naast de vijf vaste, tekst-gerelateerde epigrammen bevat de cyclus zes andere epigrammen, die minder stabiel blijken. Hoewel ze qua vorm zeer gelijkwaardig zijn (ze bestaan uit min of meer hetzelfde aantal verzen, ze gebruiken dezelfde woordenschat, ze zijn eveneens geschreven in dactylische hexameters, ze spreken de auteur aan in de tweede persoon...), functioneren ze op een andere manier.

Een voorbeeld van een dergelijk epigram is het volgende:

- (3) Σὸν νόον ἀρδεύσας, Διονύσιε, χεύμασι Παύλου
καὶ τριφάους θεότητος ὄλην ἀκτίνα ποθήσας,
ἄφθιτον ἀνθρώποισι θεωνυμίας πόρες αἴγλην.³¹

“Je hebt je verstand gelaafd, Dionysius, aan de stromen van Paulus
En je verlangde naar de volledige straal van de drievoudige goddelijk-
heid.

Zo schonk je de mensheid de onvergankelijke straling van de goddelijke
naam.”

Zoals we ook in het vorige voorbeeld zagen, grijpt het epigram volledig terug op de thematiek die bij Ps.-Dionysius zo uitvoerig aan bod komt. De auteur wordt voorgesteld als een doorgeefluik: doordat hij zelf in de leer geweest is bij Paulus (een verwijzing naar de historische Dionysius, over wie gezegd wordt dat hij door Paulus bekeerd is), kan hij aan de overige mensheid de goddelijke wijsheid schenken. Het woord θεωνυμίας (de goddelijke naam) op v. 3 verwijst naar het traktaat *De Divinis Nominibus*. Passend bij de teksten van Ps.-Dionysius wordt bovendien niet expliciet over God gesproken. De auteur

³¹ DBBE type 147 (<http://www.dbbe.ugent.be/typ/147>). Laatst geraadpleegd op 18/01/2018.

verwijst eerder naar ‘het Ene’ of ‘de goddelijkheid’, dan naar een gepersonificeerde God. Toch functioneert dit epigram anders dan het vorige voorbeeld. In de manuscripten komt het minder vaak voor, aangezien het niet meteen als een vast onderdeel van het corpus geldt, en het kan op verschillende posities geplaatst worden. We vinden het epigram voor of na verschillende van de trak-taten.

In de meeste getuigen zijn zowel de vijf vaste als de zes minder stabiele epigrammen verbonden met een zekere hoofdtekst, al kan het precieze traktaat in het geval van de minder stabiele epigrammen variëren. Een aantal manuscripten vertoont hier echter variatie: daar werden een aantal van de epigrammen als een mini-anthologie op één folio verzameld. Dit kon op twee momenten in de geschiedenis van het manuscript gebeuren. In bepaalde manuscripten kunnen we vaststellen dat dezelfde kopiïst zowel deze mini-anthologie als de hoofdtekst geschreven heeft. In dat geval kunnen we ervan uitgaan dat de verzameling van gedichten onderdeel uitmaakte van het originele plan van de codex. Een andere optie is dat een latere hand de epigrammen samengevoegd heeft. Dit kan bijvoorbeeld een lezer zijn, die door het manuscript (of een ander Ps.-Dionysius manuscript) gegrasduind heeft en vond dat de epigrammen die bij de teksten staan, het waard waren om extra in het daglicht gesteld te worden. Een voorbeeld hiervan is de codex *Vat. Borg. Gr. 22*, waar Marsilio Ficino, de 15de eeuwse humanist, op f. 4r-v zeven van de hexameter-epigrammen samengebracht heeft.

Colofon- of kopiïst-gerelateerde epigrammen

Het typische Byzantijnse manuscript sluit af met een colofon-epigram, waarin de scriba iets vertelt over zijn werk, of eventueel over de persoon die opdracht gegeven heeft om de codex te vervaardigen. Vaak is zo’n colofon-epigram zeer formulair. Uit de Byzantijnse periode zijn een aantal standaard colofon-formules bekend waarmee honderden manuscripten beëindigd werden.³² Daarnaast kon een colofon gecomponeerd worden dat specifiek betrekking had op een bepaald manuscript, waarin bijvoorbeeld terugverwezen werd naar de inhoud ervan. Een voorbeeld:

- (4) <K>αλῶν τε πάντων ὀλβίου κληρουχίας
ταύτην προκρίνας τὴν θεήγορον βίβλον
προύθηκα τοῖς θέλουσι ἀντλήσαι χάριν·

³² De voornaamste voorbeelden zijn DBBE type 199 (<http://www.dbbe.ugent.be/typ/199>: Ὡσπερ ξένοι χαίρουσιν ἰδεῖν πατρίδα, / οὕτως καὶ οἱ γράφοντες βιβλίου τέλος) en DBBE type 76 (<http://www.dbbe.ugent.be/typ/76>: Ἡ μὲν χεὶρ ἢ γράψασα σήπεται τάφῳ / γραφὴ δὲ μένει εἰς χρόνους πληρεστάτους). Beide epigrammen komen in meer dan honderd getuigen voor, met de nodige variatie. Over het eerste epigram, zie Treu 1977. Voor meer informatie over de tweede formule, zie Garitte 1962 en Atsalos 1991.

- πηγή γάρ ἐστι ζωοποιῶν ναμάτων.
 5 ὃς τὰς αὐλοὺς τῶν νόων θεωρίας
 τὸν νοῦν καθάρας σαρκικῶν μολυσμάτων
 σαφῶς διηγκρίνισε τοῖς βροτοῖς βλέπειν,
 καὶ πάντας ἡμᾶς ἀπλανῶς καταυγάσας
 ἔδειξεν ἡμῖν πρὸς θεοπτίαν τρίβον
 10 καὶ τήνδε πιστῶς ἐκ πόθου τετρωμένος.
 Σάβας μοναστῆς πάμπαν ἠχρειωμένος
 ἔγραψε τοῦ δέοντος ὑστερουμένην
 ἐν τῇ ὑπνώσει τῶν πενιχρῶν γραμμάτων.³³

“Van alle mooie zaken van de gezegende erfenis
 Dit god-geïnspireerde boek verkiezend
 Heb ik het voorgelegd aan wie de gratie volledig wil uitputten.
 Het is immers een bron van leven gevende stromen.
 Hij die de immateriële beschouwingen van de geest duidelijk onder-
 zocht heeft
 Het verstand gezuiverd van de vleselijke smet -
 Zodat de stervelingen ze konden zien
 En ons allen zonder dwaling verlichtte,
 Toonde aan ons het pad naar de aanschouwing van God
 En zo is hij vol geloof uit verlangen gewond.³⁴
 Sabas, de algeheel verdorven monnik,
 Schreef dit boek, dat later kwam dan juist is
 Te midden van het slaapverwekkende van de arme letters.”

Dit epigram is zowel auteur- als kopiïst-gerelateerd. Hoewel Dionysius niet expliciet vermeld wordt in het gedicht, is het door de positie duidelijk dat het op hem betrekking heeft; het staat immers achteraan in een manuscript dat enkel de teksten van Ps.-Dionysius bevat. Het eerste deel van het epigram lijkt kenmerkend voor het *laudatory*-genre³⁵: het prijst de auteur van het hoofdwerk op een manier die overeenkomt met andere lofdichten op Dionysius (hij heeft ons gelouterd van onzuiverheden, zijn boek is een bron van leven schenkende stromen,...). Evengoed is het echter een typisch colofon-epigram, waarin de kopiïst ons zijn naam meedeelt en een bekende bescheidenheidsformule uitspreekt (hij is ‘πάμπαν ἠχρειωμένος’, of ‘geheel en al verdorven’). Dit epigram maakt meteen duidelijk dat de classificatie van boekepigrammen

³³ DBBE occ 6408 (<http://www.dbbe.ugent.be/occ/6408>). Laatst geraadpleegd op 18/01/2018.

³⁴ Sc. Gewond door liefde voor God. Voor deze betekenis van het werkwoord *τιτρώσκει*, zie Lampe, s.v. *τιτρώσκει*: 1394-1395.

³⁵ Zie Meesters 2016, 173-176, voor meer informatie in verband met de functionele classificatie van boekepigrammen.

niet rigide is: we kunnen weliswaar bepaalde functies ten opzichte van personen of elementen betrokken in de boekproductie onderscheiden, maar in één epigram kunnen meerdere ervan voorkomen.

TWEE UITZONDERLIJKE GEVALLEN

Ten slotte wil ik hier ingaan op twee specifieke voorbeelden van manuscripten of epigrammen die buiten het normale patroon vallen. Daarmee wil ik voornamelijk aantonen dat de diversiteit binnen het genre erg groot is, en dat, naast het kopiëren van de traditioneel met de hoofdteksten verbonden epigrammen, een ruime creativiteit mogelijk was.

Een eerste voorbeeld is de zogenaamde *Hymne aan God*, die in de manuscripttraditie en in secundaire literatuur afwisselend werd toegeschreven aan Gregorius van Nazianze, Proclus én Dionysius de Areopagiet.³⁶

- (5) Ὡ πάντων ἐπέκεινα· τί γὰρ θέμις ἄλλο σε μέλπειν;
 Πῶς λόγος ὑμνήσει σε; σὺ γὰρ λόγῳ οὐδενὶ ῥήτοιν.
 Πῶς νόος ἀθρήσει σε; σὺ γὰρ νόῳ οὐδενὶ ληπτός.
 Μοῦνος ἐὼν ἄφραστος· ἐπεὶ τέκες ὅσσα λαλεῖται.
 5 Μοῦνος ἐὼν ἄγνωστος· ἐπεὶ τέκες ὅσσα νοεῖται.
 Πάντα σε καὶ λαλέοντα, καὶ οὐ λαλέοντα λιγαίνει.
 Πάντα σε καὶ νοέοντα καὶ οὐ νοέοντα γεραίρει.
 Ξυνοὶ γὰρ τε πόθοι, ξυναὶ δ' ὠδῖνες ἀπάντων
 Ἄμφι σέ· σοὶ δὲ τὰ πάντα προσεύχεται· εἰς σὲ δὲ πάντα
 10 Σύνθεμα σὸν νοέοντα λαλεῖ σιγώμενον ὕμνον.
 Σοὶ ἐνὶ πάντα μένει· σοὶ δ' ἀθρόα πάντα θαάζει.
 Καὶ πάντων τέλος ἐσσί, καὶ εἷς, καὶ πάντα, καὶ οὐδεῖς,
 Οὐχ ἐν ἐὼν, οὐ πάντα· πανώνυμε, πῶς σε καλέσω,
 Τὸν μόνον ἀκλήϊστον; Ὑπερνεφέας δὲ καλύπτρας
 15 Τίς νόος οὐρανίδης εἰσδύσεται; Ἰλαος εἷης,
 Ὡ πάντων ἐπέκεινα· τί γὰρ θέμις ἄλλο σε μέλπειν;³⁷

“U die boven alles bent, hoe anders kan ik u juist bezingen?

Hoe kan een woord u bezingen? U bent door geen enkel woord uit te spreken.

Hoe kan verstand u beschouwen? U bent voor geen enkel verstand te vatten.

³⁶ Traditioneel staat het gedicht bekend als *Carmen* 1.1.29 van Gregorius van Nazianze, hoewel er intussen consensus heerst dat het in elk geval *niet* door Gregorius geschreven is. Zie bijvoorbeeld Sicherl 1988, die argumenteert dat Ps.-Dionysius de auteur van de hymne is. Voor een samenvatting van het onderzoek over de hymne, zie Podolak 2007, die concludeert dat we niet met zekerheid kunnen stellen dat Ps.-Dionysius de auteur is. Zowel Sicherl als Podolak vermelden het manuscript *Lond. Add.* 36821 niet.

³⁷ DBBE type 4941 (<http://www.dbbe.ugent.be/typ/4941>). Laatste geraadpleegd op 19/01/2018.

U alleen bent onuitspreekbaar, aangezien u al wat spreekt geschapen heeft.

U alleen bent onkenbaar, aangezien u al wat denkt geschapen heeft.

Al wat spreekt en wat niet spreekt, schreeuwt over u.

Al wat denkt en wat niet denkt, eert u.

Want algemeen is het verlangen, algemeen de pijn van allen omtrent u. Alles bidt voor u. Voor u zingt alles

Wat uw samenstelling begrijpt, een zwijgende hymne.

In u blijft alles, naar u haast alles zich verzameld.

U bent het einde van alles, en één, en alles, en niemand,

Terwijl u niet één bent, en niet alles, u die alle namen draagt, hoe moet ik u noemen,

U die als enige niet genoemd kan worden? Welk hemels verstand

Zal de sluiers boven de wolken binnengaan? Wees genadig,

U die boven alles bent, hoe anders kan ik u juist bezingen?"

Dit gedicht is geen typisch boekepigram. Het is in de eerste plaats een hymne die God (of het Ene) bezingt. Maar zoals ik hoger al aanhaalde, is het vooral de paratextuele functie die een gedicht tot een boekepigram maakt. In vier Byzantijnse manuscripten van Ps.-Dionysius werd de hymne gekopieerd voor of na het traktaat *De Divinis Nominibus*, waardoor het als paratekst functioneert en in die gevallen dus wel degelijk een boekepigram is. Dat paratextuele aspect krijgt extra nadruk door de titels die het gedicht in de manuscripten krijgt, en die de hymne expliciet linken aan het traktaat.³⁸ De reden waarom men dit gedicht als boekepigram toevoegde aan het traktaat, ligt voor de hand: de inhoudelijke connectie tussen het gedicht en het epigram is erg sterk. Ze vertrekken vanuit de vraag hoe we God in woorden kunnen vatten en benadrukken dat dit onmogelijk is.

Als, zoals Martin Sicherl stelt, Ps.-Dionysius de auteur is van de hymne, hebben we te maken met een bijzondere situatie. Een gedicht dat door de auteur zelf geschreven is, dient in bepaalde, maar niet alle manuscripten als boekepigram. Het feit echter dat het aantal manuscripten waarin het als boekepigram fungeert, klein is en het eerste verschijnen ervan in manuscripten van het *Corpus Areopagiticum* laat (12de eeuw), doet vermoeden dat het gedicht niet bedoeld was als een vast onderdeel van het corpus. Zoals we eerder aanhaal-

³⁸ In het manuscript *Flor. Plut.* 5. 32 (DBBE occ 10287 – <http://www.dbbe.ugent.be/occ/10287> – laatst geraadpleegd op 25/01/2018): *στίχο(ς) εἰς τὸ περὶ θεῶν ὀνομάτων*. In de *Vat. Gr.* 1525 (DBBE occ 10295 – <http://www.dbbe.ugent.be/occ/10295> – laatst geraadpleegd op 25/01/2018): *εἰς τὸ περὶ θεῶν ὀνομάτων*. Het manuscript *Lond. Add.* 36821 geeft geen titel (DBBE occ 10293 – <http://www.dbbe.ugent.be/occ/10293> – laatst geraadpleegd op 25/01/2018), terwijl de *Vat. Palat. Gr.* 39 (DBBE occ 10249 – <http://www.dbbe.ugent.be/occ/10294> – laatst geraadpleegd op 25/01/2018) het gedicht in de titel toeschrijft aan Dionysius: *Τοῦ ἁγίου διονυσίου ὕμνος θεῶ(ς). διὰ στίχ(ων) ἠρωικ(ῶν)*.

den, was er rond de teksten van Ps.-Dionysius al vroeg sprake van ‘corpusvorming’, wat duidelijk wordt uit de observatie dat parateksten zich in (vroegere vertegenwoordigers van) alle takken van de manuscripttraditie bevinden. Dit geldt voor de tekst-gerelateerde epigrammen die ik hoger beschreef, maar niet voor de *Hymne*, wat suggereert dat deze tekst in één bepaald manuscript toegevoegd werd ten gevolge van de editoriale keuze van de samensteller ervan, wat later door anderen herhaald is.

Ten slotte kijken we naar een bijzonder interessant voorbeeld, afkomstig uit een codex die momenteel in het Escorial bewaard wordt onder het nummer *Real Biblioteca* Σ.III.10. Dit 15de-eeuwse handschrift bevat alle werken van Ps.-Dionysius, gevolgd door de *Mystagogia* van Maximus Confessor. Na de werken van het *Corpus Areopagiticum* volgt op f. 219r-v een reeks van drie epigrammen op de werken van Ps.-Dionysius.³⁹ De eerste twee zijn vrij lang (respectievelijk 20 en 21 dodecasyllaben). Deze gedichten zijn tekst- en auteur-gerelateerd. Het derde gedicht is een typisch colofon-epigram, bestaande uit slechts drie dactylische hexameters. Het eerste epigram (inc. Μορφᾶς ἀκαλλεῖς τῶν κάτω παιδευμάτων) vinden we ook in een aantal andere handschriften terug. In één ervan – tevens het oudste bekende handschrift dat het epigram overlevert – is het eveneens als boekepigram gebruikt, namelijk in de *Athous Vatopediou* 157 (10de – 11de eeuw), dat alle werken van het *Corpus Areopagiticum* overlevert. In tegenstelling tot in het Escorial-manuscript staat het epigram hier vóór de werken van Ps.-Dionysius, als boekepigram bij de eerste tekst van het corpus, *De Caelesti Hierarchia*. Daarnaast komt het in enkele manuscripten voor in een poëtische anthologie van verschillende gedichten, maar we kunnen aannemen dat het *eerst* als boekepigram bestond. Het tweede epigram komt eveneens voor in *Athous Vatopediou* 157, en is daar door een andere hand dan die van de hoofdtekst neergeschreven na de teksten van het corpus. Het derde epigram komt enkel in het Escorial-manuscript voor. De naam van de patron of eigenaar wordt vermeld in het gedicht, wat tot de conclusie leidt dat het colofon specifiek voor dit manuscript geschreven is.

Voor de eerste twee gedichten ligt de vraag naar auteurschap en herkomst moeilijker. Ze zijn vormelijk en inhoudelijk zeer gelijkaardig, wat doet vermoeden dat ze door dezelfde auteur geschreven zijn. Maar hoe komt het dan dat het eerste gedicht opgenomen is in anthologieën, terwijl dat voor het tweede, voor zover bekend, niet het geval is? Deze gedichten zijn tot nu toe

³⁹ Dat zijn met name de volgende epigrammen: DBBE oec 7376 (<http://www.dbbe.ugent.be/occ/7376>, inc. Μορφᾶς ἀκαλλεῖς τῶν κάτω παιδευμάτων); DBBE oec 7377 (<http://www.dbbe.ugent.be/occ/7377>, inc. (...)ίκης τὸ λαμπρὸν συγκροτήσας ὡς θέμις – de initiële N is nooit geschreven) en DBBE oec 7378 (<http://www.dbbe.ugent.be/occ/7378>, inc. Καὶ τὴν δ’ οὐρανίους σοφίης πολυφράδμονα βίβλον). Laatst geraadpleegd op 23/01/2018.

onuitgegeven, en meer onderzoek is nodig om de precieze relatie tussen de gedichten onderling en de manuscripttraditie te achterhalen.⁴⁰

EEN CONCLUSIE: BOEKEPIGRAMMEN EN RECEPTIE

Uit de geciteerde voorbeelden wordt duidelijk dat de boekepigrammen ons een onmiddellijk beeld geven van de receptie van hoofdteksten, terwijl ze eveneens met deze hoofdteksten interageren. Ze presenteren (Ps.-) Dionysius als een heilige en een mysticus die toegang heeft tot de hogere wijsheid van God. Daarnaast is de auteur een doorgeefluik: Ps.-Dionysius verspreidt de goddelijke kennis onder de volledige mensheid. De epigrammen geven ons, met andere woorden, een unieke inkijk in hoe Byzantijnse lezers deze auteur beschouwden. Interessant is bijvoorbeeld dat alle epigrammen de pseudonimiteit van de auteur ondersteunen.

Zoals we in voorbeeld (4) zagen, beperkt de receptie van de auteur zich niet tot de auteur- en tekst-gerelateerde epigrammen, waar dat voor de hand ligt. Verschillende voorbeelden uit het *corpus Areopagiticum* tonen aan dat ook colofon-epigrammen een invloed ondergaan van de teksten errond: ze verwijzen terug naar de hoofdteksten en leunen soms vormelijk aan bij andere, meer traditionele boekepigrammen. Zo bezit het corpus van Ps.-Dionysius een uitzonderlijk hoog aantal colofon-epigrammen in hexameters. We kunnen aannemen dat hier invloed van de tekst-structurende boekepigrammen in het spel is.

Deze vaststellingen moeten ons ertoe aanzetten de boekepigrammen binnen een groter geheel te bestuderen, met name dat van de manuscripttraditie als geheel en de hoofdteksten die omkaderd worden door de epigrammen.

BIBLIOGRAFIE

- Atsalos, B. (1991). Die Formel 'H μὲν χεῖρ ἡ γράψασα... in den griechischen Handschriften. In: Cavallo, G. (ed.). *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio*. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo: 691-750.
- Bentein, K. Bernard, F. De Groote, M. Demoen, K. (2009). Book Epigrams in Honor of the Church Fathers. Some Inedita from the Eleventh Century. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 42: 281-294.
- Bentein, K. Bernard, F. Demoen, K. De Groote, M. (2010). New Testament Book Epigrams: Some New Evidence from the Eleventh Century. *Byzantinische Zeitschrift* 103: 13-23.
- Bernard, F. Demoen, K. (2017). Book Epigrams. In: Rhoby, A. Zagklas, N. and Hörandner, W. (eds.), *A Companion to Byzantine Poetry*. Leiden: Brill.

⁴⁰ Een editie van en commentaar op de drie epigrammen zijn in voorbereiding.

- Bernard, F. Livanos, C. (2018). *The Poems of Christopher of Mytilene and John Mauropous*. Cambridge (MA) – London: Dumbarton Oaks Medieval Library.
- De Groote, M. (ed.). (2012). *Christophori Mitylenaii Versuum Variorum Collectio Cryptensis*. Turnhout: Brepols (*Corpus Christianorum, Series Graeca* 74).
- Demoen, K. (2013). La poésie de la συλλογή. Les paratextes métriques des manuscrits byzantins et le (vocabulaire du) recueil. In: Gastgeber, C. Messis, C. Muresan, D. Ronconi, F. (eds.), *Pour l'amour de Byzance: hommage à Paolo Odorico*. Frankfurt am Main: Peter Lang: 89-98.
- Driscoll, M. J. (2010). The Words on the Page: Thoughts on Philology, Old and New. In: Quinn, J. Lethbridge, E. (2010). *Creating the Medieval Saga: Versions, Variability and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature*. Odense: University Press of Southern Denmark: 87-104.
- Engelhardt, I. G. V. (1820). *Dissertatio de Dionysio Areopagita Plotinizante Praemissis Observationibus de Historia Theologiae Mysticae Rite Tractanda*. Erlangae: Typis Hilpertianis.
- Garitte, G. (1962). Sur une formule des colophons de manuscrits grecs. In: *Collectanea vaticana in honorem Anselmi M. Card. Albareda a Bibliotheca Apostolica edita*. Vatican: Biblioteca Apostolica Vaticana: 359-390.
- Genette, G. (1987). *Seuils*. Paris: Seuil.
- Koch, H. (1895). Proklus als Quelle des Pseudo-Dionysius Areopagita in der Lehre vom Bösen. *Philologus* 54: 439-454.
- Lampe, G.W.H. (1976⁴). *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford: Clarendon Press.
- Lauxtermann, M. D. (2003). *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Louth, A. (2016²). Inleiding: Een verborgen auteur. In: ter Horst, M. (ed.). *Dionysius de Areopagiet. Verzamelde werken*. Zeist: Uitgeverij Christofoor: 17-44.
- Lundström, V. (1900). Ramenta Byzantina. *Eranos: Acta Philologica Suecana* 4: 134-147.
- Meesters, R. (2016). Byzantijnse Boekepigrammen / Metrische Parateksten: Terminologie en Classificatie. *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 69: 169-184.
- Nichols, S.G. (1990). Introduction: Philology in a Manuscript Culture. *Speculum* 65: 1-10.
- Podolak, P. A. (2007). Un inno dello Ps. Dionigi Areopagita? Alcune osservazioni sul carne 1, 1, 29 attribuito a Gregorio di Nazianzo. *Auctores Nostris* 5:187-202.
- Rhoby, A. Hörandner, W. – Paul, A. (eds.). (2009-2018). *Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung. Band 1-4*. Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Rorem, P. Lamoreaux, J.C. (1998). *John of Scythopolis and the Dionysian Corpus. Annotating the Areopagite*. Oxford: Clarendon Press.
- Sicherl, M. (1988). Ein neuplatonischer Hymnus unter den Gedichten Gregors von Nazianz. In: Duffy, J. Peradotto, J. *Gonimos. Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75*. Buffalo (NY): Arethusa: 61-83.

- Stiglmayr, J. (1895). Der Neuplatoniker Proclus als Vorlage des sogen. Dionysius Areopagita in der Lehre vom Uebel. *Historisches Jahrbuch* 16: 254-273.
- Suchla, B. R. (1990). *Corpus Dionysiacum I. Pseudo-Dionysius Areopagita De Divinis Nominibus (Vol. I)*. Berlin-New York: De Gruyter.
- Treu, K. (1977). Der Schreiber am Ziel. Zu den Versen Ὡσπερ ξένοι χαίρουσιν... und ähnlichen. In: Treu, K. et al. (eds.), *Studia Codicologica*. Berlin: Akademie-Verlag: 473-492.